

УДК 159.938.363.5

І.Г. Денисов, С.В. Загрунний, Д.І. Луцьков

ПРОФІЛАКТИКА ШКІЛЬНОЇ ДЕЗАДАПТАЦІЇ ПІДЛІТКІВ ЗАСОБАМИ ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Стаття присвячена розгляду проблеми шкільної дезадаптації у підлітковому віці. Автори пропонують практичні рекомендації корекції шкільної дезадаптації засобами практичної психології.

Ключові слова: підлітковий вік, дезадаптивна поведінка, шкільна дезадаптація, методи психокорекції.

Стаття посвячена рассмотрению проблемы школьной дезадаптации в подростковом возрасте. Авторы предлагают практические рекомендации корекции школьной дезадаптации методами практической психологии.

Ключевые слова: подростковый возраст, дезадаптивное поведение, школьная дезадаптация, методы психокоррекции.

Формуванням людської поведінки і пошуки сенсу людського існування розглядаються невідривно від питань про становлення особистості. Теоретичною підставою цих питань виступає структура кожної окремої особистості з її індивідуальними проявами – погляди, принципи, форми поведінки, що сприяють нормальному існуванню особистості в суспільстві.

Поряд з інтересом до матеріального добробуту і до бізнесу багато людей прагнуть допомогти собі та зрозуміти, що значить бути людиною й бути особистістю. Прагнуть розібратися у своїй поведінці, розвинути віру в себе, свої сили. Усвідомити неусвідомлені сторони особистості, зосередитися насамперед на тому, що відбувається з ними в цей час.

Коли психологи звертаються до вивчення особистості, то, мабуть, перше, з чим вони зіштовхуються, це різноманіття властивостей і їхніх проявів у її поведінці. Інтереси і мотиви, схильності і здібності, характер і темперамент, ідеали, ціннісні орієнтації, вольові, емоційні й інтелектуальні особливості, співвідношення свідомого і несвідомого (підсвідомого) і багато чого іншого – ось далеко неповний перелік характеристик, з якими доводиться мати справу, якщо ми намагаємося намалювати психологічний портрет особистості.

Володіючи різноманіттям властивостей, особистість разом з тим являє собою єдине ціле. Звідси випливають дві взаємозалежні задачі: по-перше, зрозуміти всю безліч властивостей особистості як систему, виділивши в ній те, що прийнято називати системоутворюючим фактором (або властивістю), і, по-друге, розкрити об'єктивні підстави для формування цієї системи.

Кожному суспільству властиві такі форми соціальних відхилень і в тих масштабах, які витікають із конкретно-історичних умов його існування – соціальних, економічних, політичних, моральних і т.п. Об'єм соціальних відхилень дозволяє судити про моральний клімат даного суспільства, рівень законності та правопорядку, ступінь єдності соціальних груп.

Вивчення проблеми соціалізації людини неможливо без вивчення того оточення, з якого людина отримує позитивні і негативні приклади. Що саме впливає на формування особистості і що виступає як найбільш привабливе для особистості, що і чому вона може вважати доцільним для себе? Звідки виникають девіантність і делінквентність у поведінці особистості?

Зокрема, проведення нашого дослідження передбачає вивчення психологічних рис особистості, які вона формує під впливом суспільних відносин з батьками, однолітками, учителями.

На наш погляд, робити спілкування дітей гуманнішим, поведінку соціалізованою, вчити їх жити в мирі й злагоді з собою та іншими, формувати у них інтерес і прагнення вивчати всі грані власної особистості треба не тільки закликами до цього, але й засобами практичної психології. Безперечно, ця проблема заслуговує на увагу. Саме їй і присвячена наша робота.

Підлітковим прийнято вважати період розвитку дітей від 11-12 до 15-16 років [6, 7]. Цей період знаменується бурхливим психофізичним розвитком і перебудовою соціальної сфери й активності дитини. У розумінні хронологічних границь віку в психологічній літературі немає єдності.

Могутні зрушення, що відбуваються в усіх областях життєдіяльності дитини, роблять цей вік «перехідним» від дитинства до дорослості. Підлітковий вік багатий драматичними переживаннями, труднощами й кризами. У цей період складаються, оформляються стійкі форми поведінки, риси характеру, способи емоційного реагування, це пора досягнень, стрімкого нарощування знань, умінь, становлення «Я», знаходження нової соціальної позиції. Водночас, це вік втрат дитячого світовідчуження, появи почуття тривожності і психологічного дискомфорту. Підлітковий вік часто називають періодом диспропорцій у розвитку. У цьому віці збільшується увага до себе, до своїх фізичних особливостей, загострюється реакція на думку навколишніх, підвищується почуття власної гідності й вразливості. Фізичні недоліки часто перебільшуються.

У підлітків спостерігається прагнення більш заглиблено зрозуміти себе, розібратися у своїх почуттях, настроях, думках, відносинах. Життя підлітка повинно бути заповнене якимись змістовними відносинами, інтересами, переживаннями. Саме в підлітковому віці починає встановлюватися визначене коло інтересів, що поступово здобуває сталу стійкість. Це коло інтересів є психологічною базою ціннісних орієнтацій підлітка. У цьому віці відбувається переключення інтересів з приватного і конкретного на відвернене і загальне, спостерігається ріст інтересу до пи-

тання психологяду, релігії, моралі й естетики. Розвивається інтерес до світоглядних переживань інших людей і до своїх власних.

У 12-14 років у психологічному розвитку багатьох дітей настає переломний момент, відомий за назвою «підліткової кризи». Зовні це виявляється в брутальності і нарочитості поведінки підлітка, прагнення діяти всупереч бажанню і вимогам дорослих, в ігноруванні зауважень, замкненості й т.д. Підліткова криза є піком перехідного періоду від дитинства до дорослості.

Найбільш важливим моментом психофізичного розвитку підлітків є статеве дозрівання і статева ідентифікація, що є двома лініями єдиного процесу психосексуального розвитку. На психофізіологічному рівні дискомфорт підлітків пояснюється різними причинами: нестійкістю емоційної сфери; особливостями вищої нервової діяльності; високим рівнем ситуативної тривожності.

Особливості розвитку пізнавальних здібностей підлітків часто стають причиною труднощів у шкільному навчанні: неуспішність, неадекватна поведінка. Успішність навчання багато в чому залежить від мотивації навчання, від того особистісного змісту, що має навчання для підлітка.

Основна умова всякого навчання – наявність прагнення до придбання знань і вивчення себе. Але в реальному шкільному житті доводиться зіштовхуватися із ситуацією, коли підліток не має потреби в навчанні і навіть активно протидіє навчанню [3].

Увага в підлітковому віці є довільною і може бути цілком організованою й контрольованою підлітком. Індивідуальні коливання уваги обумовлені індивідуально-психологічними особливостями (підвищеною збудливістю або стомлюваністю, зниженням уваги після перенесених соматичних захворювань, черепно-мозкових травм), а також зниженням інтересу до навчальної діяльності. До числа індивідуальних особливостей відносяться індивідуальні розходження у функціонуванні пам'яті. Для успішності навчання підлітка способом раціонального запам'ятовування, необхідно знати переважний тип пам'яті й індивідуальних особливостей запам'ятовування. Зв'язок пам'яті з розумовою діяльністю, інтелектуальними процесами в підлітковому віці здобуває самостійне значення. По мірі розвитку підлітка зміст його розумової діяльності змінюється в напрямку переходу до мислення в поняттях, що більш глибоко і всебічно відбивають взаємозв'язки між дійсністю. Змістом психічного розвитку підлітка стає розвиток його самосвідомості. Однією із найважливіших рис, що характеризують особистість підлітка, є поява стійкості самооцінки й образу «Я». Зміст образу фізичного «Я» – уявлення про свій тілесний вигляд, порівняння й оцінка себе з поглядом еталонів «мужності», і «жіночності».

Особливості фізичного розвитку можуть бути причиною зниження у підлітків самооцінки і самоповаги, що призводить до страху поганої оцінки оточуючими. Недоліки зовнішності (реальні або вигадані) можуть переживатися дуже болісно, аж до повного неприйняття себе, стійкого почуття неповноцінності. Підлітки

частіше починають опиратися на думку своїх однолітків. Якщо у молодших школярів підвищена тривожність виникає при контактах з незнайомими дорослими, то в підлітків напруженість і тривога вище у відносинах з батьками та з однолітками.

Прагнення жити за своїми ідеалами, вироблення цих зразків поведінки може приводити до зіткнень поглядів на життя підлітків і батьків, створювати між ними конфліктні ситуації. У зв'язку із бурхливим біологічним розвитком і прагненням до самостійності, у підлітків виникають труднощі у взаєминах з однолітками [5].

Упертість, негативізм, уразливість і агресивність підлітків є найчастіше емоційними реакціями на непевність у собі. У багатьох підлітків відзначаються акцентуації характеру – визначене загострення окремих рис характеру, що створюють визначену вразливість підлітка (невротичні розлади, делінквентну поведінку, алкоголізацію і наркоманізацію) [7].

Ситуація розвитку підлітка (біологічні, психічні, особистісно-характерологічні особливості) припускає кризи, конфлікти, труднощі в адаптації до соціального середовища. Підліток, що не зміг благополучно перебороти новий етап становлення свого психосоціального розвитку, що відхилився у своєму розвитку і поведінці від загальноприйнятої норми, одержує статус «важкого». У першу чергу, це відноситься до підлітків з асоціальною поведінкою. Факторами ризику тут є: фізична ослабленість, особливості розвитку характеру, відсутність комунікативних навичок, емоційна незрілість, несприятливе зовнішньосоціальне оточення. У підлітків з'являються специфічні поведінкові реакції, що складають специфічний підлітковий комплекс:

- реакція емансипації, що являє собою тип поведінки, за допомогою якого підліток намагається вивільнитися з-під опіки дорослих. Крайній ступінь виразності цієї реакції – бродяжництво;
- реакція групування з однолітками виявляється в підвищеному інтересі до спілкування з однолітками, орієнтації на вироблення групових норм і цінностей, формування власної субкультури;
- реакція захоплення (хобі), у ній відбиваються як віяння моди, так і схильності, що формуються, та інтереси підлітка [6].

Визначені ускладнення виникають при професійному самовизначенні, свідомому виборі професії. Вибір професії підлітком представляє багатоетапний процес вироблення й ухвалення рішення. З'являється низка індивідуальних стилів пошуку рішень: імпульсні рішення, ризиковані рішення, врівноважені рішення, рішення обережного типу, інертні рішення.

Загальна логіка розвитку всіх вольових якостей у підлітковому віці може бути виражена в такий спосіб: від уміння керувати собою, концентрувати зусилля, витримувати і виносити вели-

кі навантаження до здатності керувати діяльністю, домагатися в ній високих результатів [4].

Дуже гостро протікає перехід від дитинства до дорослості, в якому опукло переплітаються суперечливі тенденції.

З одного боку, для цього складного періоду характерні негативні прояви, дисгармонічність у будові особистості, згортання системи інтересів, що розвилася у дитини, що визначає характер її поведінки стосовно дорослого. З другого боку підлітковий вік відрізняється і безліччю позитивних факторів: зростає самостійність дитини, більш різноманітними і змістовними стають відносини з іншими дітьми та дорослими, значно розширюється сфера її діяльності. Головне, цей період відрізняється виходом дитини на якісно нову соціальну позицію, у якій формується її свідоме відношення до себе як члена суспільства [1].

У 12-14 років у психологічному розвитку багатьох дітей настає переломний момент, відомий за назвою «підліткової кризи». Зовні це виявляється в брутальності і нарочитості поведінки підлітка, прагнення надходити всупереч бажанню і вимогам дорослих, в ігноруванні зауважень, замкнутості і т.п. Підліткова криза є піком перехідного періоду від дитинства до дорослості. Варто оговорити, що бувають випадки безкризного розвитку дитини. Найчастіше це відбувається тоді, коли дорослі чуйно відносяться до потреб дітей і при перших ознаках зміни цих потреб перебудовують свої відносини з дітьми так, щоб останні могли задовольнити свої нові потреби [2].

Іноді ж безкризовий розвиток є лише удаваням, оскільки криза може проходити в згладженій формі, а також у силу тих чи інших причин може зміщатися в часі. Кризовий характер переходу від одного періоду до іншого періоду його розвитку показує, що в дитини з'явилися нові потреби, задоволення яких серйозно ускладнено.

Підліткова криза відрізняється від усіх інших криз (криза 1 року, 3 років, 7 років) більшою тривалістю. Л.І. Божович вважає, що це пов'язано зі швидким темпом фізичного і розумового розвитку підлітків, що призводить до утворення таких потреб, що не можуть бути задоволені у силу недостатньої соціальної зрілості школярів цього віку, у той же час потреби, що виникли, дуже сильні, напружені. На утворення підліткової кризи впливають як зовнішні, так і внутрішні фактори. Зовнішні фактори складаються з постійного контролю з боку дорослих, із залежності й опіки, від яких підліток усіма силами прагне звільнитися, вважаючи себе досить дорослим, щоб приймати самостійно рішення і діяти за своїм розсудом.

Внутрішні фактори складаються зі звичок і рис характеру, що заважають підлітку здійснити задумане (внутрішні заборони, звичка підкорятися дорослим і ін.).

Деадаптивна поведінка визначається як поведінка, що відхиляється від соціальних норм, тобто як окремі вчинки або система вчинків, що суперечать загальноприйнятим у суспільстві

правовим і моральним нормам. У психолого-педагогічній літературі існує диференційований підхід до характеристики девіантної поведінки, яка деякими психологами розглядається як синонім дезадаптації.

Л.М. Злобін виділяє чотири варіанти девіантної поведінки:

- відхилення, що не є порушенням загальноприйнятих етичних норм. Це може бути поведінка, яка не відповідає вікові при нормальному психічному розвитку (підліток любить грати з іграшками);
- порушення загальноприйнятих норм, що не є правопорушеннями, наприклад, жадібність, егоїзм, замкнутість, недовірливість, жорстокість, і якщо їх не перебороти, призведуть до правопорушень;
- правопорушення, тобто поведінка, що порушує правові норми, статті адміністративного або кримінального законодавства;
- поведінка, яка відхиляється, значною мірою зумовлена патологічними факторами, захворюваннями. Вона може бути в підлітків із психопатичними рисами особистості, у невротиків, у психічно хворих дітей.

В інших класифікаціях поведінка, яка відхиляється від соціальної норми, пов'язана з несприятливими умовами соціального розвитку і характеризується як стійкий прояв відхилення від соціальних норм, що має соціально-пасивну, корисливу й агресивну спрямованість.

Усі ці якості і властивості особистості таких дітей, складності у відносинах з навколишніми і поведінки ведуть до труднощів їхнього навчання і виховання.

П.П. Блонський писав, «з об'єктивної точки зору, важкий учень такий, стосовно якого робота учителя виявляється малопродуктивною. Із суб'єктивної точки зору, важкий учень – такий, з яким учителю важко займатися, що потребує від учителя багато роботи».

Дослідники проблеми дезадаптивної поведінки неповнолітніх зробили спроби згрупувати схожі прояви поведінки, яка відхиляється від норми, знайти для них інтегруючу основу (А.Д. Гонеева, Н.І. Ліфінцева, Н.В. Ялпаєва).

Психолого-педагогічні дослідження показали, що в підлітків з поведінкою, яка відхиляється від соціальних норм, переважає суспільно-негативна, егоїстична спрямованість, яка визначає відповідну життєву позицію. Словосполучення «дитина, яку важко виховувати» вказує на складності у вихованні, на нездатність або небажання дитини засвоювати педагогічні впливи.

Педагогічно занедбана – це така дитина, рівень невихованості якої виражається в несформованості найважливіших соціальних якостей особистості, актуальних для відповідного віку. Риси і якості педагогічно занедбаного школяра обумовлюють його неадекватні реакції на педагогічні впливи. Для такої категорії дітей характерне хронічне відставання з низки навчальних

предметів, інтенсивний опір педагогічним впливам, негативне відношення до навчання, різні асоціальні прояви.

Соціально занедбані діти і підлітки – це важковиховувані та педагогічно занедбані неповнолітні, у яких відсутні професійна спрямованість, корисні навички й уміння, різко звужена сфера соціальних інтересів. Їм властиве глибоке відчуження від родини і школи, а їхнє формування відбувається під впливом асоціальних підлітків, їм властиві серйозні соціальні відхилення (бродяжництво, наркоманія, алкоголізм, аморальна поведінка, правопорушення).

У попередженні і подоланні підліткової поведінки, яка відхиляється, у корекції спілкування й взаємин у родинах дезадаптивних підлітків існують різні шляхи та засоби педагогічного впливу. Ці впливи можуть мати як прямий, безпосередній, так і непрямий, опосередкований характер.

Прямий шлях корекційного впливу на сімейне спілкування, на його змістовну сторону можливий при гарному взаєморозумінні батьків і вчителів, при двобічному усвідомленні тих проблем, що виникають при вихованні дитини. Якщо ж між родиною і школою відсутнє взаєморозуміння й всякий педагогічний вплив розцінюється як акт обмеження сімейних інтересів, то в таких умовах прийнятний опосередкований, непрямий шлях педагогічно-корекційного впливу на родину підлітка з дезадаптивною поведінкою.

Соціальні відхилення можуть бути викликані різними причинами, тому можна виділити кілька типів профілактичних заходів: нейтралізуючі, компенсуючі, попереджуючі виникнення обставин, які сприяють соціальним відхиленням, усувають ці обставини, контролюють проведену профілактичну роботу та її результати.

Характер, звички і схильності закладаються ще в дитинстві. Що закладено при вихованні та навчанні, з тим і піде людина у життя. В основі колекційного і профілактичного виховання лежить формування звички до правильної поведінки, тобто такої звички, коли дитина вже не може вчинити інакше, коли правильна поведінка стає її потребою.

Різні методологічні і концептуальні підходи до пояснення підліткової дезадаптивності не дозволяють однозначно трактувати передумови появи цього феномена. Проте зрозуміло одне: підліткова дезадаптивна поведінка є комплексне особистісне утворення, а причини можуть бути як психологічні (порушення в мотиваційній, емоційній, вольовій або моральній сферах), так і соціальні фактори (дезінтеграція родини, особливості стилів виховання).

У нашій роботі ми спробували висвітлити такі показники дезадаптивності, як схильність до подолання норм та правил, послаблений вольовий контроль емоційних реакцій та схильність до делінквентної поведінки. Звичайно, ми розуміємо, що отримання суттєвих позитивних результатів у подоланні таких психологічних явищ в рамках нетривалого експерименту малоімовірно. Те, що формується роками і відчуває дію багатьох (особливо зовніш-

ніх) чинників, неможливо змінити швидко, але результати роботи з підлітками загалом дають надію на позитивні зміни.

У концептуальному плані в профілактичних технологіях виділяється насамперед інформаційний підхід. Він ґрунтується на тому, що відхилення від норм в поведінці підлітків відбуваються тому, що неповнолітні їх (норм) просто не знають. Отже, одним з напрямків роботи повинен стати інформаційний – інформування підлітків про їхні права й обов'язки, вимоги, пропонувані державою до виконання встановлених для даної вікової групи соціальних норм.

Соціально-профілактичний підхід як основну мету розглядає виявлення, усунення і нейтралізацію причин та умов, які викликають різного роду негативні явища. Сутність цього підходу – система соціально-екологічних, правових і виховних заходів, що проводиться суспільством для усунення причин девіантної поведінки.

Психолого-педагогічний підхід полягає у відновленні або корекції якостей особистості підлітка з дезадаптивною поведінкою, особливо, відносно моральних і вольових якостей особистості.

Знання таких аспектів змісту роботи з підлітками, які пров'язують дезадаптивну поведінку, допоможе психологам і учителям домогтися ефективності в роботі з навчання та виховання дезадаптивних підлітків.

Зазвичай проблемами профілактики і корекції дезадаптивної поведінки займаються професійні психологи, тому що це процес, який складається з декількох етапів, проведення яких потребує професійної підготовки та досвідченого втручання.

Для адекватного сприйняття дійсності необхідно навчитися адекватно сприймати самого себе. Тому в корекційних заходах чимало уваги приділялося формуванню адекватної самооцінки учнів. Дані констатуючого експерименту показали, що неадекватне самосвідомлення в багатьох випадках спричиняє відразу до навколишніх, до самого себе і, відповідно, агресивні прояви різного порядку.

Розроблена та впроваджена корекційно-тренінгова програма може бути використана для профілактики девіантної поведінки серед учнів загальноосвітніх шкіл.

Список використаних джерел

1. Воробьева Л.И., Петровский В.А., Фельдштейн Д.И. Психологическая роль и место подросткового возраста в онтогенезе // Психология современного подростка – М., 1987. – С. 6-36.
2. Кон И. С. Психология ранней юности. – М.: Просвещение, 1989. – 272 с.
3. Кондратьев В.Ф. Концептуальный подход к пониманию нормы и психического здоровья Дайджест // Социальная и судебная психиатрия: история и современность. – М., 1996. – С. 92-103.

4. Меликсетян А. С. Отклоняющееся поведение несовершеннолетних. Сов. педагогика. – 1990. – № 4. – С. 52-57.
5. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога. Том 1. – М.: Владос, 2002. – 384 с.
6. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога. Том 2. – М.: Владос, 2002. – 384 с.
7. Чернова О.Л. Субъективные предпосылки общения учителей и подростков: Автореф. дисс... канд. психол. наук. – М., 1991.
8. Шаблина В. Зависимое поведение школьников и профилактика его развития в образовательных учреждениях. – СПб., 2000. – 194 с.

The article is devoted consideration of problem of school dezadaptation in teens. Authors offer practical recommendations of correction of school dezadaptation the methods of practical psychologists.

Key words: teens, dezadaptative conduct, school dezadaptation, methods of psychocorrection.

Отримано: 15.09.2009

УДК 159.9:371

Н.М. Дідик

ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ПРОФЕСІЙНО ЗНАЧУЩІ ХАРАКТЕРИСТИКИ»

Стаття розкриває проблему визначення професійно важливих якостей, особливості їх формування. Розглядаються професійно значущі характеристики психолога.

Ключові слова: професійно значущі характеристики, професійно важливі якості, професіонал, професіоналізм, психолог.

Статья раскрывает проблему определения профессионально важных качеств, особенности их формирования. Рассматриваются профессионально значимые характеристики психолога.

Ключевые слова: профессионально значимые характеристики, профессионально важные качества, профессионал, профессионализм, психолог.

Сучасне суспільство потребує активних, діяльних людей, професіоналів своєї справи. Професіонал здійснює професійну діяльність на високому рівні, досягаючи професійної майстерності, дотримуючись професійної етики, професійних ціннісних орієнтацій. Професіонал розвиває свою особистість засобами професії, прагне внести творчий вклад до професії, викликати інтерес суспільства до результатів своєї професійної діяльності,